

Entre dues ribes: soldats i mercaders de la Corona d'Aragó als presidis nord-africans de Castella durant el segle XVI

Cristina de la Rosa García
Universitat de Barcelona

Introducció

En aquest article, ens plantegem quin va ser el paper de soldats i mercaders provinents dels territoris de la Corona d'Aragó en la construcció de la frontera nord-africana de la Monarquia Hispànica al llarg del segle XVI. A partir de l'exposició de trajectòries concretes, proposem un eixamplament del relat històric sobre les campanyes de conquesta i el procés d'establiment en les places nord-africanes a inicis del període modern, lligats fonamentalment a l'impuls de la Corona de Castella. Aquest accent en les experiències particulars permet posar de manifest el caràcter interrelacionat d'ambdues ribes del Mediterrani occidental, concebut com un espai integrat, i obre la porta a interrogar la dislocació entre el discurs institucional i l'acció dels individus, especialment pel que fa a la participació de súbdits catalans, valencians i balears en l'articulació d'aquestes societats hispàniques.

Els diferents tipus de relacions entre els regnes ibèrics cristians, les dinasties musulmanes del nord d'Àfrica i l'imperi otomà al llarg de l'època moderna han estat d'interès per a les acadèmies francesa (amb treballs tan fonamentals com els de Braudel o Ricard), espanyola (Bunes, García-Arenal, Alonso, Gutiérrez Cruz...) i algerina (entre molts altres, destaquem el volum en què van col·laborar Terki Hassaine i Sola). A partir dels darrers girs historiogràfics de caire sociocultural i decolonial, alguns autors i autores han posat el focus en noves perspectives sobre aquests espais de frontera de la Monarquia Hispànica, més enllà de l'antagonisme entre el Cristianisme i l'Islam. Entre altres, Bravo Caro ha iniciat la recerca sobre l'esclavatge i la conversió a les places; Escribano Páez ha parlat de l'agència individual en la construcció de la frontera; Caprioli & Soto Garrido o Corbalán de Celis Durá, del rol d'una o diferents famílies en aquests contactes religiosos-culturals i en el sorgiment de nous grups d'influència al context mediterrani...

També trobem estudis recents sobre la participació d'alguns enclavaments portuaris estratègics de la Corona d'Aragó en les relacions amb la frontera nord-africana, especialment, en la lluita contra el cors. En aquest sentit, subratllem el treball de Deyá Bauzá en el cas de Mallorca (2011, 2019, 2020), així com les aportacions de Pardo Molero sobre el paper de València en la defensa mediterrània de la Monarquia (2000). En el context valencià, destaca l'atenció a la qüestió morisca, experiència de "croada renaixentista" que va marcar una generació de cavallers valencians (Pardo Molero 2001). El tema ha estat treballat per Bernabé Pons en relació amb Alacant, seguint l'escola d'Epalza. A més a més, Martín Corrales (1999, 2015) ha abordat el paper dels ports catalans, valencians i balears en el comerç amb o a través dels presidis.

No obstant això, en termes generals, els estudis sobre l'acció nord-africana a partir de la baixa edat mitjana han partit del supòsit d'una divisió rígida entre els interessos castellans —conquesta activa— i aragonesos —interès comercial passiu. Aquesta etiqueta de l'"especialització geopolítica" dels espais marítims de Castella i d'Aragó (Vicens Vives) ha comportat de manera col·lateral un biaix en els casos d'estudi seleccionats per a la recerca sobre la frontera nord-africana de la Monarquia Hispànica. En aquestes pàgines, la nostra meta és obrir vies d'investigació que, a l'hora d'analitzar les relacions hispàniques amb el nord d'Àfrica, posin la mirada no només en els ports de Mallorca, València, Alacant o Barcelona, sinó també en el paper de valencians, balears i

catalans —especialment, soldats i mercaders— en la construcció d'aquesta frontera mediterrània, tant física com simbòlica.

Sense posar en qüestió la preeminència castellana en el govern dels presidis, cal evitar que aquesta anul·li l'interès per la vessant mediterrània de la Corona d'Aragó, també vinculada al nord d'Àfrica. Amb aquest propòsit, inscrivim el nostre treball en els plantejaments d'Abulafia sobre la història mediterrània entesa des d'un marc global, i el fonamentem en l'anàlisi de diferents casos de soldats i mercaders valencians, balears i catalans observats en fonts primàries produïdes tant per individus com per administracions de totes dues ribes del Mediterrani (Arxiu de la Corona d'Aragó, Archivo Diocesano de Toledo, Archivo General de Simancas, Archivo General de Indias). Cal assenyalar que, ateses les seves complexitats específiques, no incloem súbdits dels territoris italians de la Corona d'Aragó. A banda, entre les diferents places nord-africanes, l'atenció se centra principalment en el doble presidi d'Orà i Mers el-Kébir, peça clau de la Monarquia Hispànica al Magrib central al llarg del període modern.

A continuació, el text s'estructura al voltant de dues dimensions principals. D'una banda, analitzem la conquesta dels presidis nord-africanos des d'una perspectiva militar, posant en relleu el capital experiencial aportat per l'herència medieval de navegació, contactes i relacions mediterrànies dels soldats i mariners de la Corona d'Aragó. De l'altra, abordem la dimensió comercial, igualment arrelada en el llegat medieval de les relacions entre les comunitats mercantils aragoneses i els poders nord-africanos, present des de l'inici però amb un protagonisme creixent a mesura que avança el segle XVI. A partir de l'estudi d'alguns agents militars i comercials catalans, valencians i balears, el treball evidencia el desajust entre els discursos sobre l'acció bèl·lica i econòmica de la Monarquia Hispànica i la pràctica dels individus que van contribuir a configurar una frontera mediterrània dinàmica, negociada i compartida.

L'herència mediterrània com a capital experiencial per a la conquesta

La presència de la Corona d'Aragó al Mediterrani constitueix un element central de la seva trajectòria històrica. Els contactes de valencians, catalans i balears amb el nord d'Àfrica durant la baixa edat mitjana han estat àmpliament documentats en referència al seu paper en la redempció de captius o, especialment, a les seves xarxes comercials. Així, l'herència mediterrània de la Corona d'Aragó s'ha explicat com una relació més aviat de caràcter mercantil, en un context en què l'acció comercial es barrejava amb la política o diplomàtica. Al llarg dels segles XIII i XIV, el tractat de Monteagudo (1291) o les relacions diplomàtiques amb els regnes de Fes i Tlemcen en temps de Pere el Cerimoniós (1336-1387) demostren com la mirada va orientar-se també cap al sud (Rumeu de Armas, 17-31). El Mediterrani, més enllà d'un límit geogràfic, va entendre's com un espai de continuïtat natural (Darling).

Aquesta experiència mediterrània d'arrel medieval va resultar clau a l'inici de l'època moderna, quan els serveis de famílies fidels a la monarquia van requerir-se per a l'impuls de l'expansió més enllà de l'estret de Gibraltar, tant al litoral sud —murcià i andalús— com al nord —català, valencià i balear—, segons veurem. Aquest “moment mediterrani” (Devereux) sol connectar-se amb la continuïtat de l'expansió pel territori peninsular i balear que van viure els regnes cristians des del segle XIII, en detriment dels poders musulmans. Mentre la guerra de Granada arribava a la seva fi (1492), l'horitzó d'incertesa que s'obria en relació amb els veïns musulmans del nord d'Àfrica va propiciar una política ofensiva per part dels Reis Catòlics. Des de la colonització de les illes Canàries a finals del segle XV, la Monarquia Hispànica va emprendre l'ocupació d'algunes places clau al llarg de les costes nord-africanes: Melilla, Mers el-

Kébir, Cazaza (l'Alcúdia de Barbaria, per als comerciants mediterranis), el penyal de Vélez de la Gomera, Orà, Bugia, el penyal d'Alger, Trípoli, Honaine (One), la Goleta...

A partir d'aquesta cronologia i per a tot el Cinc-cents, la recerca sobre les relacions dels regnes cristians ibèrics amb el nord d'Àfrica ha tendit a partir d'una especialització hermètica dels interessos mediterranis en el marc de la Monarquia Hispànica. En efecte, l'interès d'Aragó en el nord d'Àfrica va assumir caràcters fonamentalment comercials, establint contactes amb determinats ports barbarescos, mentre que l'acció conqueridora de principis del segle XVI correspon a Castella, decidida a prolongar la reconquesta més enllà dels límits peninsulars una vegada presa Granada (Alonso 2001, 390). Tanmateix, aquesta generalització, tot i ajustar-se als discursos institucionals, ha contribuït a desdibuixar l'agència de mariners, soldats i comerciants de la Corona d'Aragó, malgrat l'evidència de la seva experiència acumulada en relació amb el nord d'Àfrica. De la mateixa manera, tampoc ha permès valorar fins a quin punt aquest capital experiencial va influir en la conquesta i en l'establiment d'una nova frontera.

L'origen d'aquesta lectura acostuma a localitzar-se en la controvèrsia entre Ferran el Catòlic i el cardinal Cisneros (Alonso 2005). Tot i que el relat de greuges comparatius entre les corones de Ferran el Catòlic “no té cap altre fonament que la manca de recerca i els prejudicis historiogràfics, o fora millor dir ideològics” (Furió), aquest antagonisme gairebé personal entre monarca i cardinal va comportar conseqüències reals. És el cas de la campanya contra Jeroni Vic, notable valencià molt proper a Ferran i ambaixador a Roma, acusat per Cisneros d'“anticastellà” en la seva campanya per a tractar de garantir que el proper mediador davant el Papat no fora de l'òrbita aragonesa (Pérez & Brines, 294). Els Vic —Vich o Vique—, instal·lats a València des que Guillem de Vic va acompanyar Jaume I en la seva conquesta, van servir tant als Trastàmara com als Habsburg a València, Mallorca, els territoris italians, americans i, com veurem, també al nord d'Àfrica.

Al seu torn, el testament d'Isabel la Catòlica (1504) ha esdevingut un lloc comú a l'hora d'invocar l'esperit castellà de la “conquesta d'Àfrica.”¹ L'arquebisbe de Toledo va assumir com a pròpia la missió de “continuar la pugna contra els infidels” més enllà de Gibraltar i, l'any 1505, les despeses per a l'expedició al port de Mers el-Kébir van ser avançades per ell mateix, amb l'objectiu d'evitar possibles objeccions del Rei Catòlic. En efecte, això convertia l'empresa en una iniciativa pròpiament castellana. Tanmateix, al port de Màlaga s'hi van reunir galeres catalanes i caravel·les andaluses sota el comandament de Ramon Folch de Cardona-Anglesola, baró de Bellpuig i primer duc de Somma, qui dirigí les naus de les diferents flotes. La conquesta de Mers el-Kébir va fer possible, pocs anys després, l'ocupació de la vila adjacent d'Orà (1509), que va mantenir-se sota domini hispànic de forma quasi continuada durant tres segles.

El noble, militar i navegant Ramon Folch de Cardona-Anglesola formava part d'un gruix de famílies lligades al servei dels reis de la Corona d'Aragó. En recompensa pels seus serveis mediterranis, el duc de Somma va accedir als càrrecs de virrei de Sicília (1507-1509) i, finalment, de Nàpols (1510-1522). De fet, la seva cosina i esposa, la virreina Isabel de Requesens i Enríquez va passar a la història pel retrat que li va dedicar durant aquells anys Rafael Sanzio. Amb tot, quan s'atribueix la conquesta d'Orà al cardenal Cisneros i al mariner Pedro Navarro, sovint s'oblida el paper del baró de Bellpuig a Mers el-Kébir, que va comandar l'atac per mar mentre Diego Fernández de Córdoba, capità de Donzells i primer marquès de Comares, ho feia per terra. Significativament, els cognoms de les famílies Requesens, Cardona i Fernández de Córdoba s'unirien al llarg de les generacions següents.

¹ AGS, Patronato Real, leg. 30(2), f. 6r.

Així, la jornada de Mers el-Kébir de 1505 —commemorada en el relleu del sepulcre del baró de Bellpuig, obra de Giovanni Merliano da Nola a la seva mort el 1522— constitueix un exemple paradigmàtic del paper que l'experiència de la noblesa de la Corona d'Aragó en la navegació i la lluita mediterrània va jugar en la conquesta dels presidis nord-africans. Les flotes de guerra no van sorgir del no-res a inicis del període modern, sinó que requeriren d'una tradició prèvia de transport marítim, infraestructures navals, vaixells adequats i, sobretot, navegants, soldats i comandants formats en circuits mediterranis consolidats. En aquest sentit, l'exemple de la família Vic torna a ser-nos d'utilitat: entre els murs del doble presidi d'Orà i Mers el-Kébir va servir també Jordi Vic, net de l'ambaixador Jeroni, comanador d'Ares de l'Orde de Montesa, capità d'infanteria a Orà i alcaide del castell oranès de Rosalcázar fins que va haver de ser cridat a la península per a intervenir en la rebel·lió de les Alpujarras (1568-1571).

Abans que ell, el seu pare, Lluís Vic, va participar en la repressió dels mudèjars de la Serra d'Espadà (Pardo Molero 2001) i va acompanyar l'emperador Carles tant a les Corts de Montsó de 1533 com a l'expedició fallida d'Alger de 1541. Aquesta fidelitat a la Corona es va traduir en beneficis notables per als descendents de Lluís. Entre ells, Jordi o Pere Vic, qui també va “servir al rei” a terres nord-africanes, tot i que des d'una condició molt diferent, la de desterrat. Nascut el 1537, a finals de la dècada de 1560, Pere Vic i Manrique de Lara vivia a Mallorca, molt ben relacionat amb les elits mallorquines, com demostra la llista de convidats al bateig de la seva filla el 1569 (Montaner). El 1578, després d'una trajectòria destacada en les guerres europees i en el servei naval mediterrani, va ser nomenat primer capità de la primera força de defensa costanera de Tierra Firme. Després de la presa de Cartagena d'Índies per Francis Drake el 1586, va ser assenyalat com a principal responsable, en un context en què “la culpabilitat depenia tant de criteris polítics com militars” (Deardorff, 117).

Jutjat i empresonat a Madrid, Pere Vic va ser condemnat al desterrament perpetu dels territoris americans i metropolitans i al servei forçat al presidi d'Orà, un càstig excepcional per a un oficial americà. La intercessió dels seus germans, Joan, bisbe de Mallorca, i Álvaro, governador d'Oriola, va aconseguir commutar-li la pena. Tot i que van al·legar la malaltia del condemnat, aquest episodi evidencia el pes del clientelisme en la gestió de l'exili oranès: el 1598, Pere Vic va retirar-se a València, on moriria el 1607. Bravo Caro (69-70) ja subratllava el seu cas per a il·lustrar com les penes de desterrament als presidis nord-africans podien agreujar-se per les dures condicions de vida, fins al punt de provocar malalties que activaven xarxes familiars d'intercessió. De fet, el document de justificació de la malaltia per la qual es va exonerar oficialment Pere Vic és més aviat una relació de mèrits familiars i personals de servei a la Corona.²

Històries com les dels Cardona o els Vic ens ajuden a complementar l'anàlisi de l'estratègia política mediterrània de la Monarquia, necessàriament generalista, i ens permeten fixar-nos en l'agència dels individus que van articular aquesta frontera. L'empresa nord-africana va beneficiar-se del capital experiencial mediterrani acumulat per valencians, balears i catalans. Aquestes contribucions van ser determinants en les primeres conquestes del segle XVI i revelen un paper que sovint queda eclipsat en les interpretacions tradicionals. No obstant això, la identificació dels protagonistes d'aquests relats continua sent un repte. Com recordava Bunes (1988, 561), “l'anonimat regeix el destí dels espanyols que viuen, lluiten i moren a l'altre costat de l'estret de Gibraltar.” Ara bé, tot i que la major part de soldats catalans, valencians i mallorquins no deixessin rastre nominal en les grans cròniques, la seva presència pot ser reconstruïda a partir de fonts fragmentàries —per exemple, registres parroquials,

² AGI Indiferente, 427, leg. 31, f. 48r-48v; 47r-48r; 61v-62r.

relacions sobre l'estat de les places, memorials de servei militar o correspondència privada. Així coneixem el cas de Francisco Amat —soldat valencià que va participar en la presa d'Orà i que va prendre com a botí, entre altres béns, una captiva musulmana (Gutiérrez Cruz, 312-316)— o el de Francesc Joan i Melcior de Vallebrera.

A la dècada de 1510 —en tot cas, “en vida del Rei Catòlic”—, Francesc (o Francisco) Joan de Vallebrera i el seu cosí Melcior van respondre a la petició de socors del capità general d'Orà a la ciutat d'Alacant. Vuit-cents homes van acudir i van finançar-se el seu propi aliment durant els nou mesos d'aquella jornada. Tot i que els cosins Vallebrera van reclamar “justament” a l'emperador Carles el retorn d'aquest deute de més de cinc-mil lliures, només a Melcior se li va atorgar un sou anual de cent ducats d'or a Nàpols i una llança d'home d'armes. Almenys així ho assegura la petició que a mitjans del segle XVI —el document no està datat, però el context ens permet fer aquesta suposició— Beatriu (o Beatriz) de Vallebrera, neta de Francesc Joan de Vallebrera, va escriure al Consell d'Aragó. A Beatriu, que havia quedat òrfena, se li va concedir a València un pagament de “cent cinquanta i fins a dos-cents ducats (...) pels serveis dels seus avantpassats”³.

El primer gran revés de l'empresa hispànica, la derrota a l'illa de Djerba el 1510, assenyala per a Devereux el final del “moment mediterrani” de la Monarquia, mentre que per a Jover aquesta “fase mediterrània” s'allargaria fins al 1541, culminant amb el fracàs de l'expedició a Alger —en la qual, com vèiem, va participar Lluís, aleshores cap de la família Vic. Entre ambdós moments, la presa de Tunis i La Goleta l'estiu de 1535 va generar un gran ressò públic i propagandístic, ja que suposava un revés a la conquesta de Barba-roja un any abans en nom de l'imperi otomà. En aquesta ocasió, la flota es va concentrar durant mesos al port de Barcelona: la imatge dels vaixells amarrats va quedar plasmada en la representació de la ciutat de Georg Braun al seu *Civitas Orbis Terrarum* (“Barcelona, cap al 1535”, còpia conservada al Fons Antic de la Universitat de Barcelona). La victòria a Tunis també va tenir una clara expressió en la cultura visual del moment, com evidencien els tapissos sobre la conquesta confeccionats a Brussel·les, dels quals es conserva una còpia del segle XVIII al Reial Alcàsser de Sevilla. Novament, al tapís que representa el mapa mediterrani només hi apareix representada de manera completa una ciutat i el seu port: Barcelona, amb les galeres preparades per a salpar.

Tunis va tornar a mans otomanes el 1574 (Civale). Durant la segona meitat del segle XVI, la Monarquia Hispànica va perdre la majoria de les places nord-africanes ocupades des de finals del segle XV, conservant només Orà i Mers el-Kébir, la Goleta, Melilla i el penyal de Vélez de la Gomera —perdut el 1522 i recuperat el 1525—, que es van articular com una xarxa d’“ocupacions restringides” a la riba sud del Mediterrani (Ricard), evidenciant la distància entre els projectes formulats des de la cort i la realitat sobre el terreny. Com demostra l'exemple de Pere de Vic, la percepció de l'empresa nord-africana entre els habitants dels regnes ibèrics va transformar-se progressivament i profunda amb el pas del temps. Si en època dels Reis Catòlics aquestes campanyes podien presentar-se com una empresa honorable, més endavant van esdevenir una destinació poc desitjada, que molts procuraven evitar. En ocasions fins i tot s'hi arribava mitjançant enganys o mitges veritats, com mostra el cas del soldat i cronista Diego Suárez Corvín, que creia dirigir-se a Itàlia quan en realitat havia sigut destinat a Orà (Bunes & Alonso, 2004).

Després de Lepant (1571), la diplomàcia va substituir la guerra oberta en les relacions amb l'imperi otomà, i el projecte d'ofensiva militar de les places nord-

³ ACA, Consell d'Aragó, Lligalls 0940, 105.

africanes va començar a semblar anacrònic. “Creuar el Mediterrani va passar de ser una acció lloable i encomiable a un dels pitjors destins per a aquells que triaven la milícia com a professió” (Bunes 1988, 562-563) i, per a molts, era directament un càstig. El 1586, alhora que Pere Vic era condemnat a l'exili, Alemany de Tragó (o Aleman de Trago) aconseguia esquivar-lo. Segons l'estudi d'Iglesias, Tragó, que havia estat governador del vescomtat de Castellbò, havia participat en els enfrontaments del seu llinatge amb els Cadell i, arran d'aquests conflictes, va ser condemnat per la Inquisició al desterrament a Orà. La sentència el culpava d'obstruir el lliure exercici del Sant Ofici, l'obligava a abjurar, li prohibia de per vida ocupar càrrecs reials, l'enviava a servir deu anys a la frontera nord-africana amb armes i cavall i sense sou, i li imposava una multa de dos-cents ducats. Lluny de dirigir-se a Cartagena per a embarcar-se cap a l'exili, Tragó va fugir en direcció contrària cap a la Vall d'Aran, on el van acollir els consellers i Miguel Ferrer, capità major de Castèth-Leon.

Finalment, el Consell d'Aragó va commutar la seva pena pel servei a la Vall d'Aran. Poc després, Alemany de Tragó va accedir al càrrec de subgovernador i, juntament amb Ferrer —més aviat, en nom seu—, va impulsar les obres de renovació del castell, concebut per reforçar la defensa de la frontera davant els “heretges” de l'altre costat dels Pirineus. El seu recorregut il·lustra, en un sentit més ampli, la importància del capital experiencial en la gestió de les diverses fronteres de la Monarquia Hispànica. Quan Miguel Ferrer va recórrer la condemna nord-africana del seu protegit, argumentà que enlloc no podria servir millor a la Corona que a la frontera pirinenca, un territori on comptava amb deutors i coneixences, i on continuava combatent els “enemics de la Monarquia” alhora que treia profit de la seva experiència prèvia en aquell context específic⁴.

Cal notar que aquests primers casos de soldats i càrrecs procedents dels territoris de la Corona d'Aragó que van traslladar-se a la frontera nord-africana —o que van intentar no fer-ho— corresponen sobretot a enviats temporals o exiliats que viatjaven sense família. La família era un element clau per a l'arrelament de la milícia, perquè cerquessin establir una llar, assegurar la continuïtat del servei a la Corona a través dels fills i construir una identitat pròpia vinculada al territori. En el seu estudi sobre la societat del doble presidi, Alonso (2000) va descriure la guarnició com un reclutament embarcat des de Cartagena però “de tota procedència.” No obstant això, als registres parroquials conservats per al cas oranès no podem resseguir l'origen dels soldats que s'hi establiren —a diferència del que succeirà amb els mercaders—, atès que aquesta informació acostuma a quedar substituïda pel càrrec que cadascun d'ells va exercir.

Al capdavant, tal com assenyalava Martín Corrales (2002) en la seva reflexió sobre les imatges de l'“altre” musulmà construïdes històricament des de la península ibèrica, els cavallers i infants dels territoris interiors de la Corona de Castella, formats en una societat guerrera marcada per dos segles de frontera amb Granada i influïts pels relats del romancer fronterer i les novel·les de cavalleries, a inicis del període modern concebien el nord d'Àfrica no tant a partir de l'experiència directa, sinó de supòsits literaris i records de la relació medieval amb els musulmans ibèrics. En aquest context, contemplar l'agència de catalans, valencians i balears ens revela com l'experiència acumulada i les xarxes personals van contribuir a la construcció d'una mirada presumiblement més complexa i menys dicotòmica sobre la frontera nord-africana, clau per a la comprensió de la vida als presidis en el llarg termini.

⁴ ACA, Consell d'Aragó, Lligalls 0261, 018

La continuïtat de les relacions comercials en una nova frontera

Durant el segle XVI, mentre el valor estratègic militar dels presidis nord-africans tendia a disminuir, el seu pes econòmic es va reforçar progressivament. Segons Martín Corrales (2015, 553), la revitalització del comerç mediterrani a la segona meitat de la centúria, vinculada a l'arribada massiva de plata americana, es va articular entorn de l'eix Sevilla-Barcelona-Gènova, al qual cal afegir altres ports com Alacant i València, així com els de la badia gaditana, Màlaga o Cartagena. Aquesta observació encaixa amb la intuïció de Braudel (364) sobre la necessitat d'aprofundir en els arxius duaners de la corona d'Aragó en relació amb el nord d'Àfrica: “ningú no els ha desxifrat encara i les informacions que ens proporcionarien no haurien incorregut més que un abast local.” Ambdós autors assenyalaven que l'estudi d'aquest comerç mediterrani integrat hauria rebut fins al moment una atenció historiogràfica limitada.

Aquesta manca d'atenció s'explica, en part, per la idea avui superada que “tanta guerra no va poder donar lloc a relacions mercantils” (Martín Corrales 1999, 343-347). D'acord amb aquesta visió, s'havia tendit a magnificar el paper d'anglesos i holandesos en el comerç amb el nord d'Àfrica i a suposar que el conflicte religiós de la Monarquia Catòlica feia inviables les relacions econòmiques. En les darreres dècades ha quedat superat el temps en què les interaccions entre la Creu i la Mitja Lluna s'entenen des de la oposició absoluta. En canvi, les investigacions actuals tendeixen a subratllar la interdependència entre guerra i comerç —“l'intim lligam que guardava l'interès comercial amb l'esperit de croada, l'expansió territorial, la defensa costanera i la lluita de cors” (García-Arenal & Bunes, 21-25)— al Mediterrani occidental de la primera edat moderna. En aquest marc, els estudis sobre les agències mediadores entre entitats cristianes i musulmanes han anat en augment, i és aquí on apareix el rol de captius, renegats, corsaris i, de manera especial, mercaders.

Des d'aquesta perspectiva, Abulafia ha destacat els mercaders com el grup més particular d'entre els que circulaven al Mediterrani. Majoritàriament homes —les dones mercaderes acostumen a establir-se sedentàriament—, personifiquen el potencial transformador del comerç per a les societats. A més a més, la seva activitat ha deixat un rastre documental abundant, cosa que facilita la seva anàlisi. Ja s'ha assenyalat com el comerç va precedir la diplomàcia en les relacions entre la Corona d'Aragó i el Magrib durant el període baixmedieval (López Pérez). Atès que comerç, guerra i diplomàcia van mantenir una relació estreta, l'estudi dels mercaders permet construir una “història descentrada”, en què els aquests apareixen com forasters que travessen fronteres físiques i simbòliques. Així, el comerciant és un “altre desitjable” que projecta una “imatge ambigua” (Abulafia 2013, 223-227): si la frontera nord-africana és un espai de convergència cultural, el mercader és un individu en què convergeixen diferents identitats.

Com en l'exposició dels casos de soldats, navegants i càrrecs catalans, balears i valencians, cal parlar també de continuïtat, d'herència medieval. A finals de l'edat mitjana els mercaders mallorquins i valencians predominaven al Mediterrani occidental, mentre que els catalans ho feien a l'oriental (López Pérez, 104). En aquest marc, Mallorca va esdevenir un nucli clau d'articulació dels intercanvis amb els sultanats nord-africans, especialment als segles XIV i XV. Les associacions de mercaders mallorquins establertes a Argel, Mazagrán, Mostaganem, Honein o a l'Alcúdia de Barberia van dominar rutes de comerç i transport marítim (López Pérez, 100-101), fet que evidencia la continuïtat d'aquestes connexions més enllà de les fronteres polítiques.

Aquesta trajectòria sostinguda al llarg dels segles també es reflecteix en la presència institucional al Mediterrani. Sobre el cas català, Ferrer i Mallol demostra que als segles XIII i XIV podien trobar-se mercaders i mariners catalans en espais tan diversos com el

Magrib, Egipte o l'imperi bizantí. Els primers consolats catalans a l'estranger van establir-se probablement a Tunis i Bugia, i ja el 1253 funcionava plenament l'alfòndec de Tunis, regit per un cònsol nomenat pel rei de la Corona d'Aragó. Tanmateix, en relació amb el nord d'Àfrica i ja al segle XVI, Barcelona va perdre part del protagonisme assolit en aquesta època baixmedieval en benefici de València i Alacant —així com de Gènova, Cartagena i Màlaga—, mentre Mallorca va mantenir en bona mesura la seva posició (Martín Corrales 1999, 353).

Ara bé, l'inici del període modern no va implicar una pèrdua d'interès pel comerç nord-africà. D'una banda, després de la conquesta d'Orà i Mers el-Kébir, Màlaga i, més endavant, Cartagena es consolidaren com a ports clau per a la comunicació amb la xarxa de presidis nord-africans (Alonso 2006). No obstant això, paral·lelament, a les Corts de 1533 els mercaders catalans van defensar els seus privilegis de comerç amb Barbaria i van demanar que no es prohibissin les transaccions amb Alger. Recordaven com el Rei Catòlic havia concedit als habitants del Principat “el poder d'anar i comerciar a totes les terres d'Àfrica conquerides i per conquerir” i denunciaven els impostos que se'ls exigia “indegudament” en diversos punts de Barbaria. Per això sol·licitaven poder entrar i comerciar a Bugia o Alger “exempts i lliures de tots els drets”⁵.

Aquesta autonomia dels mercaders europeus al Mediterrani sud també té precedents baixmedievals: les factories o *funduq* (فندق) dels ports nord-africans, enclavaments on comerciants d'un mateix origen residien, emmagatzemaven productes i seguien normes pròpies. En aquest context de llarga tradició comercial s'entenen també les tensions amb els intents de control fiscal. Els mercaders —fos quin fos el seu origen— van oposar-se als intents d'establir monopolis comercials. Quan, després de la conquesta d'Orà, es creà una Casa de Contractació per gravar les mercaderies i controlar-ne el flux cap a la península, l'intent d'imposar un monopoli va topiar amb l'oposició dels comerciants dels diversos territoris hispànics, que van negar-se a satisfer aquests drets (Martín Corrales 2015, 553). Al llarg dels segles XVI i XVII, van haver de reiterar-se les ordres reials per a impedir tractes amb agents otomans i berbers al marge de l'autoritat dels presidis, la qual cosa ens deixa entreveure la distància entre el discurs institucional i les pràctiques efectives de la frontera.

Alhora, els mercaders valencians, catalans i balears no van ser només intermediaris en el comerç entre Europa i Àfrica. La seva presència en aquestes places també garantia l'aprovisionament de la riba nord del cereal del “graner nord-africà” (Martín Corrales 1999, 345-346). El blat i altres productes d'aliment adquirits en les negociacions amb els “moros de pau” dels voltants dels presidis havien de destinar-se majoritàriament al consum de les mateixes places, ja que aquestes mancaven d'explotacions agràries suficients per al seu abastiment. Aquesta aliança tàcita amb els “moros de pau” va formar part de la vessant material de la vida als presidis des de l'inici, i així va quedar recollit a les instruccions de Ferran el Catòlic a Pedro Navarro el 1510 per a les negociacions amb el monarca de Tlemcen sobre l'aprovisionament d'Orà i altres places espanyoles (Martín Corrales 2015, 555).

Aquestes dinàmiques s'inscrivien en la naturalesa mateixa dels presidis com a “ocupacions restringides”, comparables a les *fronteiras* portugueses de l'Atlàntic marroquí. Però les places hispàniques no van aconseguir reproduir aquest model, en part perquè van girar l'esquena als contextos locals (García-Arenal & Bunes 1992, 36; Bunes 1988, 572-573), i la seva dependència de l'aprovisionament exterior es va fer estructural. El 1546, l'encara príncep Felip demanava als diputats de la Generalitat blat, civada i sègol amb destinació a Orà, al Rosselló i a Sardenya. No va recórrer a Tlemcen

⁵ ACA, Generalitat, 1007, f. 127v-128r, com apareix citat a Toldrà Parés.

ni a Andalusia: Domingo de Orbea havia de transportar el cereal cap a Tortosa i als ports del regne de València, amb permís per travessar l'Ebre i el Principat⁶. Ara bé, aquest flux no va ser unidireccional. Quan el blat escassejava en les costes ibèriques i augmentava el seu preu, els comerciants dels presidis adquirien el cereal barat del “graner nord-africà” per a enviar-lo ràpidament a l'altra banda de l'estret, a altres presidis o, molt sovint, a les galeres reials.

A finals del segle XVI, l'augment demogràfic, la creixent especialització vinícola i els nombrosos conflictes oberts van provocar una manca estructural de cereals als territoris ibèrics de la Monarquia Hispànica. El recurs al blat del nord d'Europa no va resultar una solució plenament satisfactòria, de manera que el litoral nord-africà va veure una oportunitat en el reforç de la seva especialització cerealícola (Martín Corrales 2015, 558-559). Així, la tardor de 1593 els jurats de la ciutat de València van advertir que la collita de blat havia estat molt dolenta arreu del regne i que l'arribada de gra de Sicília no responia a les previsions, de manera que “es comença a sentir manca” a la ciutat. Per pal·liar l'escassetat, suplicaven al rei llicència per treure d'Orà dotze mil faneques de blat⁷. A manera de barem quantitatiu, dues dècades abans, el consum anual de blat de la milícia oranesa s'havia elevat a 50.000 faneques de blat i 15.000 d'ordi per als cavalls, rarament disponibles al presidi (Martín Corrales 2015, 555).

L'assentament signat per Diego Fernández de Córdoba, capità de Donzells, després de la conquesta d'Orà l'estiu de 1509, havia establert la lliure circulació de provisions i queviures “per a totes les ciutats, viles i llocs d'aquests regnes de Castella, Aragó i València, i per a tots els seus ports, i que es permeti treure i carregar lliurement totes les provisions i queviures necessaris per a la dita ciutat, vila i fortalesa [de Mers el-Kébir i Orà] i per a la gent que hi sigui, sense posar-hi cap impediment”⁸. Aquesta predisposició, però, contrasta amb el realisme de la resposta del Consell d'Aragó a la ciutat de València, l'octubre de 1593. El secretari Pere Franquesa i Esteve va assenyalar als jurats que, tot i que “m'agradaria fer-li aquesta mercè”, s'entenia que a Orà no disposaven de prou blat ni tan sols per al propi abastament, ja que calia portar-ne d'altres llocs; per això, recomanava que València es proveís “d'una altra banda, on millor es pogués”⁹.

Malgrat aquestes tensions, la participació dels territoris de la Corona d'Aragó en el manteniment material dels presidis es mantingué activa. La documentació recollida per Gutiérrez Cruz mostra contractes de transport marítim amb destinació a Orà signats per patrons valencians, barcelonesos entre altres ports del litoral hispànic, tant per al transport de blat com de materials de construcció. És el cas de Bernal Bruneto, veí de València, que hi va portar cereal¹⁰; o de Pedro Rique, veí de Barcelona, que el 1514 va carregar fusta, calç, carbó i altres materials per a la fortificació del doble presidi des de València i Cartagena¹¹. En les ocasions en què aquests mercaders van establir-se als presidis, encara que fos temporalment, podem observar com les seves xarxes comencen a fer-se visibles en la configuració social de les places nord-africanes.

D'aquesta manera, els enclavament de la frontera van desenvolupar estructures pròpies i un nucli de població civil en què s'hi incloïen mercaders i artesans (Alonso 2000). Als registres parroquials de l'església major d'Orà, conservats a partir de la dècada de 1560, poques vegades s'anota la procedència originària dels veïns —la

⁶ ACA, Col·leccions, Autògrafs I 4 D.

⁷ ACA, Consell d'Aragó, Lligalls 0940, 99.

⁸ AGS, EMR, TF, leg. 3, com apareix citat a Gutiérrez Cruz, 335.

⁹ ACA, Consell d'Aragó, Lligalls 0940, 99.

¹⁰ AGS, CMC, leg. 221, com apareix citat a Gutiérrez Cruz, 306-307.

¹¹ AGS, CMC, leg. 285, com apareix citat a Gutiérrez Cruz, 310-311.

majoria, andalusos o murcians a la recerca de millors oportunitats, terres pròpies o avantatges fiscals—, però sempre que es refereix la dels mercaders, aquests són italians o catalans¹². Els registres baptismals de la parròquia oranesa permeten captar aquests vincles en clau microhistòrica. Per exemple, el 14 de maig de 1566 s’hi va batejar Juan, fill “que van dir era” del mercader Miguel de Figuerola, amb un altre mercader català com a padrí. El mateix dia consta el bateig d’un nadó sense pare reconegut, “que ha dit la partera que és fill seu.” El recent nascut, també anomenat Juan, va tenir com a padrí Juan, mercader català.

Malgrat les incerteses documentals, aquests casos apunten a la densitat de les xarxes de relació entre agents comercials específicament catalans. El segon cas mereix una segona lectura, ja que la “partera valenciana” apareix com una figura recurrent a la vida del presidi a mitjan segle XVI —tot i que les fonts encara no permeten identificar-la amb precisió, es baralla que el seu nom pugui correspondre a Maruja Sánchez de Paredes o Mari Díaz. Les acusacions del vicari Juan Luengo de Viera en la seva visita a Orà a finals del segle següent sobre la presència d’una morisca exercint aquest ofici¹³, així com la demografia valenciana del moment i la creixent inquietud dels moriscos —l’expulsió de 1609 faria evident que durant la segona meitat del segle XVI molts ja tenien els ulls posats als espais nord-africans (Epalza, Bernabé Pons)—, obre la hipòtesi que aquesta “partera valenciana” fos d’origen convers. Tanmateix, aquesta qüestió, així com la seva possible relació amb un nucli de mercaders catalans i altres interrogants que es desprenen d’aquests indicis, només podran esclarir-se amb futures recerques.

Recuperant els termes d’Abulafia, els mercaders valencians, catalans i mallorquins esdevenen actors centrals d’aquestes xarxes globals del Mediterrani modern, assegurant tant el flux comercial com l’aprovisionament alimentari i militar dels presidis. Malgrat les tensions entre normativa i pràctica i els intents de controlar monopolis i aprovisionaments, la història dels comerciants és la d’una autonomia relativa i la de la persistència de connexions econòmiques i culturals que transcendeixen fronteres polítiques i religioses. Les fonts microhistòriques, com els registres baptismals d’Orà, evidencien la densitat i continuïtat d’aquestes relacions socials i comercials i reforcen la imatge de comunitats articulades per vincles professionals i d’origen. Els artesans apareixen sovint com a padrins dels fills d’altres artesans, i les famílies de mercaders es relacionen entre elles, de vegades també per proximitat geogràfica. Aquestes aliances podien respondre tant a xarxes prèvies com a solidaritats nascudes en el context dels presidis, on la cooperació quotidiana resultava clau per a la prosperitat i, en moments crítics, per a la supervivència.

Conclusions

Aquest article ha proposat una revisió de la narrativa tradicional sobre l’expansió hispànica al nord d’Àfrica, posant en relleu la continuïtat de l’agència dels territoris de la Corona d’Aragó en un escenari sovint interpretat gairebé exclusivament des de la iniciativa castellana. L’anàlisi de trajectòries individuals de soldats i mercaders catalans, valencians i balears mostra que la seva participació en la conquesta, defensa i articulació econòmica dels presidis nord-africans va ser més rellevant del que la historiografia havia tendit a valorar. A través d’aquestes experiències es constata que la frontera magribina de la Monarquia Hispànica no va ser només un projecte polític dissenyat des de la cort, sinó també un espai construït des de baix, mitjançant pràctiques quotidianes, xarxes personals i coneixements acumulats al llarg de generacions.

¹² ADT, Orán, llibre 3454.

¹³ ADT, Orán, papeles sueltos.

Els exemples analitzats en la vessant militar evidencien el pes d'aquest capital experiencial mediterrani. La participació de Ramon Folch de Cardona-Anglesola en les primeres campanyes nord-africanes il·lustra el paper de la noblesa de la Corona d'Aragó, formada en la navegació i la guerra mediterrània, en l'impuls inicial de l'empresa. Igualment significativa és la trajectòria de la família Vic, que connecta els escenaris mediterranis, nord-africans i americans, i mostra fins a quin punt el servei a la Corona podia articular-se a través de múltiples fronteres, reforçant la idea d'un saber pràctic compartit dins la Monarquia. El cas d'Alemanys de Tragó permet entreveure tant el declivi progressiu de l'empresa militar nord-africana com el valor que adquiria l'experiència fronterera acumulada en un espai concret, transferible també a altres escenaris, com ara la frontera pirinenca. Aquests itineraris evidencien que la frontera nord-africana fou igualment un espai de mobilitat, càstig, promoció i negociació, on l'experiència individual es convertia en un recurs polític.

Des del punt de vista econòmic, la recerca confirma la continuïtat de les relacions comercials entre els territoris de la Corona d'Aragó i el nord d'Àfrica, hereves d'una llarga tradició baixmedieval. Lluny de quedar anul·lades per la conflictivitat religiosa o militar, aquestes connexions es van adaptar a les noves condicions de la frontera moderna. Mercaders catalans, valencians i balears van participar activament en els circuits que proveïen els presidis i, alhora, connectaven aquests enclavaments amb els mercats peninsulars. El comerç de blat n'és un exemple paradigmàtic: el cereal nord-africà va esdevenir un recurs fonamental tant per a l'abastament de les places com per pal·liar les crisis de subsistència a la riba nord. Aquest flux constant posa de manifest la interdependència estructural entre ambdues ribes i evidencia fins a quin punt guerra i comerç formaven part d'una mateixa realitat mediterrània.

Aquesta presència mercantil no va ser només circumstancial, sinó que va deixar empremta en la configuració social dels presidis. Els registres parroquials d'Orà mostren la presència reiterada de mercaders identificats com a catalans o italians, així com la seva participació en xarxes de parentiu espiritual i sociabilitat local. A través de padrinatges, aliances i relacions professionals, aquests individus es van integrar en la vida quotidiana de la plaça i van contribuir a articular comunitats dinàmiques, on les fronteres simbòliques entre grups socials, professionals o religiosos prenen un altre sentit. Aquestes fonts microhistòriques permeten captar la densitat de les relacions socials que sostenien la frontera i reforcen la imatge d'un espai compartit, més complex que el que dibuixa la oficialitat de l'estructura política hispànica.

En conjunt, els casos estudiats suggereixen que la frontera nord-africana de la Monarquia Hispànica ha de ser entesa com un espai complex, compartit i profundament interrelacionat. Lluny d'una divisió rígida entre una Castella conqueridora i una Corona d'Aragó enfocada en el comerç i en les relacions amb altres ports, el que emergeix és un escenari de participació plural, on diferents agents de diferents territoris de la monarquia van contribuir, amb intensitats i formes diverses, a la construcció i sosteniment de la presència hispànica a Barberia. La interacció entre individus, famílies i institucions va transcendir les divisions polítiques estrictes i va generar pràctiques compartides que només poden entendre's si observem l'espai Mediterrani en una clau global.

Per concloure, és pertinent remarcar que l'objectiu d'aquest treball no ha estat tancar el debat, sinó obrir noves vies d'investigació. L'atenció a les trajectòries personals, a les xarxes mercantils i a les fonts de caràcter microhistòric permet matisar les grans narratives i recuperar actors sovint invisibilitzats. A través de figures com Ramon Folch de Cardona-Anglesola, els membres de la família Vic, Alemanys de Tragó o els mercaders documentats als registres parroquials d'Orà, es dibuixa una frontera

que, més enllà de la dominació castellana, formava part d'un Mediterrani integrat, on la guerra, el comerç i la convivència quotidiana s'entrellaçaven de manera constant.

Obres citades

- Alonso, Beatriz. *Orán-Mazalquivir, 1589-1639: una sociedad española en la frontera de Berbería*. Madrid: CSIC, 2000.
- . “El norte de África en el ocaso del emperador (1549-1558).” En José Martínez Millán & Ignacio Ezquerro Revilla eds. *Carlos V y la quiebra del humanismo político en Europa (1530-1558): [congreso internacional, Madrid 3-6 de julio de 2000] Vol. 1*. Madrid: Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, 2001. 387-414.
- . *Cisneros y la conquista española del norte de África. Cruzada, política y arte de la guerra*. Madrid: Ministerio de Defensa, 2005.
- Bernabé Pons, Luis. F. *Los moriscos: conflicto, expulsión y diáspora*. Madrid: Marcial Pons, 2009.
- Braudel, Fernand. “Les Espagnols et l’Afrique du Nord de 1492 à 1577.” *Revue Africaine* 337 (1928): 351-410.
- Bravo Caro, Juan Jesús. “El bautismo de esclavos, libertos y musulmanes libres en el Orán de Felipe II.” *Hispania* 76 (2016): 88-93.
- Bunes, Miguel Ángel de. “La vida en los presidios del norte de África.” En Mercedes García-Arenal & María Jesús Viguera eds. *Relaciones de la Península Ibérica con el Magreb, siglos XIII-XVI: actas del coloquio (Madrid, 17-18 de diciembre 1987)*. Madrid: CSIC, 1988. 561-590.
- . “Felipe II y el Mediterráneo: la frontera olvidada y la frontera presente de la Monarquía Católica.” En José Martínez Millán ed. *Felipe II (1527-1598): Europa y la monarquía católica: Congreso Internacional “Felipe II (1598-1998), Europa dividida, la monarquía católica de Felipe II.”* Madrid: Universidad Autónoma de Madrid, 1998. 97-110.
- Bunes, Miguel Ángel de & Alonso, Beatriz eds. *Orán. Historia de la Corte Chica*. Madrid: Editorial Polifemo, 2011.
- Caprioli, Francesco & Soto Garrido, Miguel eds. *De Madrid a Isfahán. Familias y diplomacia intercultural en el Mediterráneo de la primera edad moderna (siglos XVI-XVIII)*. Palermo: Mediterranea, 2023.
- Civale, Gianclaudio. “El fracaso de Túnez: ambiciones y derrota después de Lepanto.” *Libros de la Corte* 26 (2023): 246-272.
- Corbalán de Celis Durá, Juan. “Algunos datos sobre Orán a través de la genealogía y las relaciones de servicios de algunos oraneses ilustres, gobernadores de la plaza de Melilla (I parte).” *Akros: Revista de Patrimonio* 10 (2011): 50-61.
- Darling, Linda T. “The Mediterranean as a Borderland.” *Review of Middle East Studies* 46 (2012): 54-63.
- Deardorff, Max. “Imperial Justice, Colonial Power. Pedro Vique y Manrique, the Galley Captain of Cartagena de Indias, 1578-1607.” *CLAH: Colonial Latin American Historical Review* 17(2) (2008): 117-142.
- Devereux, Andrew W. *The Other Side of Empire. Just War in the Mediterranean and the Rise of Early Modern Spain*. Ithaca: Cornell University Press, 2020.
- Deyá Bauzá, Miguel José. “Fronteres, guerra i posicionament polític a la Catalunya dels segles XVI i XVII.” *Pedralbes: Revista d’història moderna* 39 (2019): 47-80
- . “Entre la toma de Orán y los pactos con Argel: Las Baleares y la conquista de Bugía.” En Miguel Ángel de Bunes & Beatriz Alonso eds. *Orán: historia de la Corte Chica*. Madrid: Polifemo, 2011. 55-82.
- . “En primera línea del enfrentamiento contra turcos, moros y franceses: la defensa de las Baleares en la primera mitad del siglo XVI.” En Juan Jesús Bravo Caro, Lorena

- Roldán Paz & Pilar Ybáñez Worboys eds. *Mediterráneo: sociedades y conflictos*. Madrid: Sílex, 2020. 117-140.
- Escribano Páez, José Miguel. *Juan Rena and the Frontiers of Spanish Empire, 1500-1540*. Londres: Routledge, 2020.
- Epalza, Mikel de. *Los moriscos antes y después de la expulsión*. Madrid: Mapfre, 1992.
- Ferrer i Mallol, María Teresa. “El Consolat de Mar i els consolats d’Ultramar, instrument i manifestació de l’expansió del comerç català” En María Teresa Ferrer i Mallol & Damien Coulon eds. *L’Expansió Catalana a la Mediterrània a la Baixa Edat Mitjana*. Barcelona: CSIC, 1999. 53-80.
- Furió, Antoni. “Les dues coronas del Rei Catòlic. Ferran II, Castella i la Corona d’Aragó.” A Ernest Belenguier i Cebrià ed. *Ferran II i la Corona d’Aragó*. Barcelona: Institut d’Estudis Catalans, 2018. 11-61.
- García-Arenal, Mercedes & Bunes, Miguel Ángel de. *Los españoles y el norte de África, siglos XV-XVIII*. Madrid: Mapfre, 1992.
- Gutiérrez Cruz, Rafael. *Los presidios españoles del norte de África en tiempos de los Reyes Católicos*. Melilla: Consejería de Cultura, Educación Juventud y Deporte de Melilla, 1997.
- Iglesias, Victor. “‘Toda la ruin gente de este Reino’. Noticias de la vida y muerte de Lorenzo Juan, el capitán Miguel Ferrer y de la ‘blandura’ de la monarquía.” *Revista De Historia Jerónimo Zurita* 103 (2025): 205-238.
- Jover, José María. *Carlos V y los españoles*. Madrid: Sarpe, 1985.
- López Pérez, Maria Dolors. “La expansión económica catalano aragonesa hacia el Magreb medieval.” En María Teresa Ferrer i Mallol & Damien Coulon eds. *L’Expansió Catalana a la Mediterrània a la Baixa Edat Mitjana*. Barcelona: CSIC, 1999. 81-10.
- Martín Corrales, Eloy. “El comercio mediterráneo en la época de Felipe II (Ponencia).” A Ernest Belenguier Cebrià coord. *Felipe II y el Mediterráneo. Vol. 1: Los recursos humanos y materiales*. Madrid: Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, 1999. 335-356.
- . *La imagen del magrebí en España. Una perspectiva histórica, siglos XVI-XX*. Barcelona: Bellaterra, 2002.
- . “Orán, entre fortaleza y mercado (1509-1792).” En Carlos Martínez Shaw, Pedro Tedde de Lorca & Santiago Tinoco Rubiales eds. *Andalucía. España. Las Indias, Sevilla*. Sevilla: Editorial Universidad de Sevilla i Marcial Pons, 2015. 545-563.
- Montaner, Pedro de. “Mallorca entre crónicas y avisos. La correspondencia de Jordi de Vich en 1624-1625, y esbozos biográficos de algunos de sus más destacados parientes.” *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d’Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics* 27 (2017): 105-143.
- Pardo Molero, Juan Francisco. “De como Barbarroja puso en pie de guerra a los valencianos en 1543.” En Alberto Díaz Tejera ed. *El Mediterráneo. Hechos de relevancia histórico-militar y sus repercusiones en España: (Sevilla, 9-12 de mayo de 1995) V Jornadas Nacionales de Historia Militar*. Sevilla: Universidad de Sevilla, 1998. 477-494.
- . “Imperio y cruzada: la política mediterránea de Carlos V vista desde Valencia.” En Francisco Sánchez-Montes González & Juan Luis Castellano eds. *Carlos V. Europeísmo y universalidad: [congreso internacional. Granada, mayo 2000] Vol. 3*. Madrid: Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, 2001. 359-378.
- . *La guerra de Espadán (1526): una cruzada en la Valencia del Renacimiento*. Segorbe: Conselleria de Cultura, 2001.

- Pérez, Carmen & Brines, Joan. “A l’ombra de la monarquia. Esplendor i ocàs de la família Vic.” *Saitabi: revista de la Facultat de Geografia i Història* 51-52 (2001-2002): 285-314.
- Ricard, Robert. “Le Problème de l’Occupation Restreinte dans l’Afrique du Nord (XVe-XVIIIe siècles).” *Annales d’Histoire Economique et Sociale* 41 (1936): 426-437.
- Rumeu de Armas, Antonio. “Los reinos hispánicos y la hegemonía de África”, *Archivos del Instituto de Estudios Africanos*, 11 (1958), 17-31.
- Suárez Montañés, Diego. *Historia del Maestre último que fue de Montesa...* Miguel de Bunes & Beatriz Alonso eds. València: Institució Alfons el Magnànim, 2004.
- Terki Hassaine, Ismet, Sola, Emilio, Díez, Alejandro Ramón & Casado, Manuel eds. *Las campanas de Orán, 1509-2009: Estudios en homenaje a Fatma Benhamamouche*. Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá, 2012.
- Toldrà Parés, Montserrat. “L’any de Barcelona: Carles V, política, Corts i legislació, 1519-20.” *Pedralbes. Revista d’Història Moderna* 28(1) (2008): 263-282.
- Vicens Vives, Jaume. “Algunos caracteres geopolíticos de la expansión mediterránea de España.” *Geopolítica* XIX (1941).